

دانشگاه پیام نور

آشنایی با دیوارنگاری در ایران

آذر امیدي

«امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.»^۱

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چند هزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

۱. پیام مقام معظم رهبری به مناسبت آغاز هفته کتاب ۷۲/۱۰/۴

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «اقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

نه	پیشگفتار
۱	فصل اول: نقاشی دیواری
۱	هدف کلی
۱	هدف های یادگیری
۱	مقدمه
۲	۱-۱ تعاریف دیوارنگاری، نقاشی دیواری و دیوارنگاره
۲	۱-۱-۱ دیوارنگاری
۳	۱-۱-۲ نقاشی دیواری
۴	۱-۱-۳ دیوارنگاره
۶	۲-۱ ویژگی های نقاشی دیواری
۷	۳-۱ تکنیک های نقاشی دیواری
۹	۱-۳-۱ تکنیک های دیوارنگاری سنتی
۲۷	۲-۳-۱ تکنیک های دیوارنگاری نوین
۳۲	خلاصه فصل اول
۳۳	خودآزمایی چهارگزینه ای فصل اول
۳۵	فصل دوم: دیوارنگاری دوران پیشاتاریخی
۳۵	هدف کلی
۳۵	هدف های یادگیری
۳۵	مقدمه
۳۶	۱-۲ دیوارنگاری غارها
۳۶	۱-۱-۲ نقاشی دیواری
۴۱	۲-۱-۲ نقش برجسته های اولیه
۴۲	۲-۲ عیلامیان

۵۲	خلاصه فصل دوم
۵۳	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم
۵۵	فصل سوم: دیوارنگاری دوران ایران باستان
۵۵	هدف کلی
۵۵	هدف‌های یادگیری
۵۶	مقدمه
۵۶	۱-۳ مادها
۶۲	۲-۳ هخامنشیان
۶۲	۱-۲-۳ نقش برجسته
۶۸	۲-۲-۳ کاشی لعاب‌دار
۷۱	۳-۲-۳ نقاشی دیواری
۷۱	۳-۳ سلوکیان
۷۲	۴-۳ اشکانیان
۷۳	۱-۴-۳ نقاشی دیواری
۷۷	۲-۴-۳ گچ‌بری
۷۹	۳-۴-۳ نقش برجسته
۸۴	۵-۳ ساسانیان
۸۵	۱-۵-۳ نقش برجسته
۹۴	۲-۵-۳ موزائیک
۹۶	۳-۵-۳ گچ‌بری
۹۹	۴-۵-۳ نقاشی دیواری
۱۰۱	۵-۵-۳ هنر مانوی
۱۰۳	خلاصه فصل سوم
۱۰۵	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم
۱۰۷	فصل چهارم: دیوارنگاری دوران اولیه اسلامی تا تیموریان
۱۰۷	هدف کلی
۱۰۷	هدف‌های یادگیری
۱۰۷	مقدمه
۱۰۸	۱-۴ دیوارنگاری دوران اولیه اسلامی
۱۰۹	۲-۴ دیوارنگاری سامانیان
۱۱۴	۳-۴ دیوارنگاری غزنویان
۱۱۷	۴-۴ دیوارنگاری سلجوقیان
۱۲۳	۵-۴ دیوارنگاری ایلخانان
۱۳۶	۶-۴ دیوارنگاری تیموریان
۱۴۳	خلاصه فصل چهارم

۱۴۵	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم
۱۴۷	فصل پنجم: دیوارنگاری دوران صفویه، افشاریه و زندیه
۱۴۷	هدف کلی
۱۴۷	هدف‌های یادگیری
۱۴۷	مقدمه
۱۴۸	۱-۵ دیوارنگاری صفویه
۱۴۹	۱-۵-۱ قزوین (دومین پایتخت صفویان)
۱۵۳	۱-۵-۲ نایین
۱۵۵	۱-۵-۳ اصفهان (سومین پایتخت صفویان)
۱۶۴	۲-۵ دیوارنگاری افشاریه
۱۶۶	۳-۵ دیوارنگاری زندیه
۱۷۳	خلاصه فصل پنجم
۱۷۴	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل پنجم
۱۷۷	فصل ششم: دیوارنگاری دوران قاجاری
۱۷۷	هدف کلی
۱۷۷	هدف‌های یادگیری
۱۷۷	مقدمه
۱۷۸	۱-۶ دیوارنگاری قاجاری
۱۸۱	۱-۶-۱ بناهای سلطنتی
۱۹۲	۱-۶-۲ بناهای عمومی
۲۰۸	۱-۶-۳ نقش برجسته‌های صخره‌ای
۲۱۲	خلاصه فصل ششم
۲۱۴	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل ششم
۲۱۷	فصل هفتم: دیوارنگاری دوران معاصر
۲۱۷	هدف کلی
۲۱۷	هدف‌های یادگیری
۲۱۷	مقدمه
۲۱۸	۱-۷ دیوارنگاری دوران پهلوی
۲۱۹	۱-۷-۱ دیوارنگاری رسمی
۲۲۰	۱-۷-۲ دیوارنگاری باستانی
۲۲۱	۱-۷-۳ دیوارنگاری نوگرا
۲۲۲	۱-۷-۴ دیوارنگاری تبلیغی - تجاری
۲۲۴	۲-۷ دیوارنگاری دوران انقلاب اسلامی
۲۲۴	۲-۷-۱ دوره انقلاب

۲۲۶	۲-۲-۷ دوره جنگ
۲۳۱	۳-۲-۷ دوره بعد از جنگ
۲۴۰	خلاصه فصل هفتم
۲۴۲	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل هفتم
۲۴۵	پاسخنامه
۲۴۷	منابع

پیشگفتار

دیوارنگاری شامل بخش وسیعی از نقوش بر دیوارها بدون در نظر گرفتن شیوه کار است که می‌تواند انواع سبک‌ها و شیوه‌های اجرایی نقش‌اندازی بر دیوار را دربرگیرد، از نقاشی در غارها تا نقش‌برجسته‌های صخره‌ای و نقش‌اندازی بر آجر و کاشی، تا نقاشی بر آهک و چوب، و حتی گچ، گچ‌بری و آینه‌کاری و ...

در کهن‌سرزمین ایران، که مهد یکی از بزرگ‌ترین تمدن‌های بشر است، دیوارنگاری در دوره‌های مختلف، در شکل‌های متفاوتی دیده می‌شود که مسیر تطور و رشد تاریخی خود را، متناسب با رشد فرهنگی و اجتماعی جامعه پیموده است. ابعاد اجتماعی این هنر در عصر حاضر، آن‌را به برخی از علوم و مهارت‌های دیگر، مانند معماری، شهرسازی، طراحی شهری، تبلیغات محیطی، دکوراسیون، مهندسی مواد و ارتباطات اجتماعی پیوند زده است.

نگارش کتاب «آشنایی با دیوارنگاری در ایران» با هدف تهیه منبع آموزشی به‌صورت خودآموز، جامع و طبق سرفصل مصوب، در چهارچوب ضوابط کتب درسی دانشگاه پیام نور تنظیم شده است.

از اهداف مهم این کتاب، آشنایی اجمالی دانشجویان با تعاریف و تکنیک‌های متداول دیوارنگاری و معرفی نمونه‌های شاخص دیوارنگاری ایران از دوران پیشاتاریخی تا معاصر است. با این وجود، آثار فراوان دیگری نیز در ایران برجای مانده که در این مقال نمی‌گنجد. بنابراین، با معرفی منابع ارزشمندی در بخش کتابنامه، سعی در پاسخگویی به نیاز علاقه‌مندان شده است.

از این رو، سپاسگزار خالق بی‌همتا هستم، که این توفیق دست داد تا پس از کوشش‌های فراوان مجموعه‌ای از دیوارنگاری ایران، پیش روی دانشجویان و علاقه‌مندان قرار گیرد. و همچنین بر خود لازم می‌دانم، از ریاست محترم بخش هنر و معماری، شورای تدوین، زحمات ارزیاب، داور و ویراستار محترم، مدیران و کارشناسان ارجمند دفتر تدوین، مدیریت محترم انتشارات و همکاران گرامی قدردانی نمایم.

مؤلف براین باور است که این کتاب، خالی از نقص و کاستی نیست، لذا امید است با دریافت نظرات و انتقادات عالمانه‌ی اهل نظر، اساتید و دانشجویان گرامی در راستای رفع کاستی‌های موجود اهتمام نماید.

در نهایت، امید آن دارم که حاصل این تلاش مورد قبول خداوند مهربان و تأیید نظر حضرت صاحب‌الزمان (عج) قرار گیرد.

آذر امیدی
omidi.a@pnu.ac.ir

فصل اول

نقاشی دیواری

هدف کلی

آشنایی با تعاریف مرتبط با «نقاشی دیواری» و تکنیک‌های آن.

هدف‌های یادگیری

آشنایی دانشجو با:

۱. تعاریف دیوارنگاری، نقاشی دیواری و دیوارنگاره.
۲. ویژگی‌های نقاشی دیواری.
۳. تکنیک‌های نقاشی دیواری سنتی.
۴. انواع دیوارنگاری با رنگ.
۵. انواع دیوارنگاری با نقش برجسته.
۶. انواع دیوارنگاری چینی (پاره‌چین).
۷. تکنیک‌های نقاشی دیواری نوین.

مقدمه

آشنایی با تعاریف و مفاهیم رایج در هنر «دیوارنگاری»، و بیان روش‌ها، اسلوب‌های ساخت، اجرا و نصب دیوارنگاره‌ها در دسته‌بندی‌های سنتی و نوین، از مهم‌ترین مباحث مورد نظر این فصل است.

۱-۱ تعاریف دیوارنگاری، نقاشی دیواری و دیوارنگاره

نقاشی به طور عام و دیوارنگاری به طور خاص، یکی از اولین دستاوردهای بشر است که در طول تاریخ با دلایل و اهداف مختلف به آن توجه شده و کارکردهای متنوعی برای آن در نظر بوده است. دیوارنگاری را به لحاظ نحوه و کیفیت ارائه، می توان شکل اجتماعی نقاشی قلمداد نمود. در سرزمین ایران که مهد یکی از بزرگ ترین تمدن های بشر است، دیوارنگاری در دوره های مختلف، در شکل های متفاوتی دیده می شود که مسیر تطور و رشد تاریخی خود را متناسب با رشد فرهنگی و اجتماعی جامعه پیموده است. ابعاد اجتماعی این هنر در عصر حاضر، آن را به برخی از علوم و مهارت های دیگر، مانند معماری، شهرسازی، طراحی شهری، تبلیغات محیطی، دکوراسیون، مهندسی مواد، و ارتباطات اجتماعی پیوند زده است.

تعریف جامع هنر دیوارنگاری به نحوی که متناسب با استقلال و بیانگر تفاوت این هنر از هنر نقاشی عمومی باشد، مستلزم توجه به تفاوت های تکنیک، تاریخی، بنیادی و کارکردی آن است.

تعریف واژه «دیوارنگاری» مفهومی مترادف با «دیوارنگاره» و «نقاشی دیواری» دارد. این واژگان از اصطلاحات تخصصی و رایج در حوزه هنر معاصر هستند و مدت زیادی نیست که به جمع واژگان و اصطلاحات هنر پیوسته اند. این واژگان به طور کلی، به آثاری دلالت دارند که بر روی دیواره ای کشیده، نوشته و یا برای همیشه نصب شوند. این واژگان به لحاظ لغوی، تقریباً تعریف معلوم و مشخصی دارند؛ اما به لحاظ مفهومی و مصادیق، با داورهای متفاوتی همراه هستند که با استناد بر دانش نامه های هنری می توان تا حدودی شناخت و ارزیابی واحدی را بر دیوارنگاری ها، در ایران به دست آورد.

۱-۱-۱ دیوارنگاری

«دیوارنگاری» اصطلاحی رایج در حوزه هنر است که پرویز مرزبان در کتاب فرهنگ مصور هنرهای تجسمی، آن را مترادف با عبارت Mural Painting آورده است (مرزبان، ۱۳۸۹: ۲۲۵). واژه دیوارنگاری، که از نظر اشتقاق مرکب شده از سه جزء: دیوار (اسم) + نگار (بن مضارع) + ی (مصدر ساز)، که دلالت بر فرایند عمل کشیدن و یا ایجاد نمودن تصویر و نوشتن خط بر سطحی در فضایی همانند دیوار دارد.

واژه دیوارنگاری در کتاب فرهنگ اصطلاحات هنری، نوشته ادوارد لوسی اسمیت این گونه تعریف شده است: دیوارنگاری در زبان ایتالیایی «فرسکو»^۱ و «فرسکوسکو»^۲، به معنی خشک و فرسک خشک بوده، نقاشی‌ای که به خلاف «فرسک حقیقی»^۳، بر روی اندودی که قبلاً خشک شده است، انجام می‌شود. می‌توان آن را با رنگ تمپرا یا رنگ‌دانه‌هایی که در یک واسط آب و آهک مخلوط شده است اجرا کرد. در این مورد اخیر، سطح کار پیش از به‌کارگیری رنگ، اندکی مرطوب می‌شود، بدیهی است حاصل کار به این روش، نسبت به فرسک حقیقی، دوام کمتری دارد (اسمیت، ۱۳۸۱: ۹۷). همین تعریف را ابوالقاسم صدر در کتاب دایرةالمعارف هنر آورده است (صدر، ۱۳۸۳: ۲۸۳).

در تعریف دیوارنگاری، در فرهنگ‌ها و دایرةالمعارف‌های هنر، معناهای متفاوتی ذکر شده است، ولی تعریف دایرةالمعارف بریتانیکا^۴ نسبت به سایر موارد جامع‌تر است: «شاخه‌ای از نقاشی که عملکرد آن در رابطه با تزیینات دیوارها، سقف و بناست. عناصر نقاشی دیواری اغلب فرم‌هایی هستند که با معماری پیوستگی دارند و رنگ در آن همانند موضوعات، رابطه‌ای پنهان و حسی با تناسبات معماری دارد. بدین‌منظور می‌توان آن را تنها نوعی نقاشی سه‌بعدی نامید که سعی در هماهنگی با فضایی دارد که در آن قرار می‌گیرد. ویژگی عمده آن غیر از رابطه تنگاتنگ با معماری، ارتباط وسیع همگانی آن است و اغلب دارای موضوعات مذهبی و متناسب با جامعه یا موضوعاتی حماسی در اندازه و ابعاد متناسب با دیوار است». در این تعریف، بر ارتباط دیوارنگاری با معماری تأکید زیادی شده است. در واقع، دیوار به‌منزله یک زمینه نقاشی، خود بخشی از بناست که در یک ساختار معماری قرار دارد (زنگی، ۱۳۹۵: ۳۷).

۱-۱-۲ نقاشی دیواری

واژه «نقاشی دیواری»، که در فرهنگ ایتالیایی Mural Pittora، انگلیسی Wall Painting و فرانسوی Mural Peinture نامیده می‌شود، این گونه معرفی شده است: «هر نوع نقاشی که مستقیم بر روی دیوار ترسیم شود و یا در جای دیگری انجام شود و سپس روی

1. Fresco

2. Fresco Secco

3. Buon Fresco

4. Encyclopedia Britannica

دیوار نصب گردد، را گویند و تفاوت عمده این گونه نقاشی با نقاشی سه پایه در آن است که نقاشی دیواری در تناسب با معماری و فضای اطراف خود ربط و تناسب پیدا می کند» (کرامتی، ۱۳۸۰: ۲۷۲).

در تعریف این واژه، جنسن در کتاب *تاریخ هنر*، پا را فراتر نهاده و می گوید: نقاشی دیواری شامل هر نقشی که بر دیوار ترسیم شود، می گردد و این تعریف نقوش برجسته و نیم برجسته را هم دربرمی گیرد (جنسن، ۱۳۷۹: ۱۷۱).

در کتاب *فرهنگ مصور هنرهای تجسمی*، پرویز مرزبان واژه نقاشی دیواری را مترادف با Fresco, Mural, Mural Painting آورده است.

این واژه نیز یکی دیگر از اصطلاحات تخصصی و رایج در حوزه هنر است که چهار جزء دارد: نقاش (صفت ساز) + ی (مصدر ساز) + دیوار (اسم) + ی (نسبت ساز)، که هم بر فرایند شکل گیری اثر دلالت می کند و هم بر اثری که بر دیوار کشیده و یا ایجاد شده است.

رویین پاکباز در کتاب *دائرةالمعارف هنر*، نقاشی دیواری را، مترادف با Wall painting & Mural Painting معرفی می نماید. نوعی نقاشی برای آرایش دیوار که ممکن است به دو طریق اجرا شود: یکی مستقیماً بر روی سطح دیوار (همانند فرسکو)، و دیگری بر روی تخته یا بوم به منظور نصب دائم بر دیوار (در این طریق دوم ترکیب بندی ممکن است دو بُعدی یا سه بُعدی باشد) (پاکباز، ۱۳۹۴: ۱۵۱۰).

کتاب *فرهنگ اصطلاحات هنری لوسی اسمیت*، نقاشی دیواری (Mural, Mural painting) را هر نوع نقاشی که به طور مستقیم بر روی دیوار اجرا و یا برای همیشه به آن نصب شود؛ معرفی می نماید (اسمیت، ۱۳۸۱: ۲۲۵).

سید ابوالقاسم صدر در کتاب *دائرةالمعارف هنر* می نویسد: نقاشی دیواری: فرسک؛ اجرای نقوش و رنگ های زینتی بر سطوح دیوار است (صدر، ۱۳۸۳: ۶۶۱).

۱-۳ دیوارنگاره

واژه «دیوارنگاره»، اصطلاحی تخصصی و رایج در حوزه هنر و مرکب از سه جزء است: دیوار (اسم) + نگار (بن مضارع) + ه (اسم ساز)، و بر اثری که بر دیوار ایجاد شده، کشیده و یا نوشته شده باشد، دلالت می کند.

در کتاب *دائرة المعارف هنر نوشته ابوالقاسم صدر* آمده است که: دیوارنگاره، نقاشی دیواری و یا خطوط و نقوش حک شده بر دیوار، درون رفت، طاقچه و یا سطوح صخره است (همان، ۲۸۳).

پرویز مرزبان در کتاب *فرهنگ مصور هنرهای تجسمی*، دیوارنگاره را نقاشی روی اندود مرطوب آهک و ماسه بر دیوار یا سقف معرفی می نماید که از لحاظ تابناکی و دوام نوع ممتاز دیوارنگاره است (مرزبان، ۱۳۸۹: ۱۳۰).

باید در نظر داشت که در منابع هنر اسلامی، اصطلاح «تزیین» یا «تزیینات» از واژگانی هستند که به جای واژه دیوارنگاری استفاده شده اند؛ مانند عبارت های «تزیینات معماری»، «تزیینات دیواری»، «تزیینات گچ بری»، «تزیینات کاشی کاری»، «تزیینات آجرچینی» و غیره. بنابراین روشن است که معنای تزیین، به شیوه های مختلف دیوارنگاری اشاره دارد و دیوارنگاری را به عنوان یکی از عوامل مهم وحدت بخش تصویری در سرزمین های اسلامی معرفی می کند. به نظر می رسد این گسستگی واژگان در بیان مفهوم دیوارنگاری دوره اسلامی، عاملی است که گاهی این هنر را برخلاف آنچه که هست فاقد رشد و گسترش می نمایند. این مسئله در حالی است که کاربست این تعداد از تکنیک ها، به لحاظ دانش تصویری و تجسمی، مدیریت طراحی، خلاقیت و نوآوری، اصول ترکیب، مهارت اجرا و کیفیت ارائه، باعث خلق آثار منحصر به فرد دیوارنگاری ایرانی شده که در جهان به عنوان شاهکارهایی به شمار می روند (کفشچیان مقدم، ۱۳۹۳: ۶۹).

با شرح توضیحاتی که از نظر گذشت، و به نقل از کتاب *دیوارنگاری ایران* به طور کلی می توان بیان نمود که، دیوارنگاری شامل بخش وسیعی از نقوش بر دیوارها بدون در نظر گرفتن شیوه کار آن ها است که می تواند انواع سبک ها و شیوه های اجرایی نقش اندازی بر دیوار را در برگیرد. از سنگ نگاری در غارها گرفته تا برجسته سازی بر سنگ و نقش اندازی بر آجر و کاشی، تا نقاشی بر آهک، چوب، شیشه، فلز، گچ، حتی گچ بری و آینه کاری (شریف زاده، ۱۳۸۱: ۱۰).

برای جمع بندی تعاریف ذکر شده، می توان بیان نمود که:

۱. دیوارنگاری، نقاشی دیواری و دیوارنگاره، به لحاظ معنی و محتوایی، معادل واژگان Mural, Mural painting, Wall Painting در زبان لاتین تعریف شده اند.

۲. دیوارنگاری، نقاشی دیواری و دیوارنگاره، به لحاظ محتوایی، هم‌معنی و مترادف هم هستند؛ با این تفاوت که دیوارنگاری به لحاظ واژه‌شناسی فارسی دلالت بر عمل و فرایند اثر دیواری دارد؛ و نقاشی دیواری، هم بر فرایند شکل‌گیری اثر و هم بر خود اثری که بر دیوار کشیده و یا نصب‌شده دلالت دارد؛ اما دیوارنگاره، فقط بر خود اثر دیواری دلالت می‌کند (علوی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۲۰).

۳. دیوارنگاری متکی بر مواد و تکنولوژی خاصی نیست و نمی‌توان آن را صرفاً به یک روش، مواد، ابزار، موضوع و جغرافیای خاص محدود کرد.

۴. آراستن و تزیین محیط و بنا به‌عنوان یکی از اهداف دیوارنگاری بیان شده است؛ علاوه‌بر این در *دائرةالمعارف بریتانیکا* نقاشی دیواری را مزیدی بر آراستن فضا، شکلی بر بیان احساسات، عقاید و تفکرات برشمرده است.

۲-۱ ویژگی‌های نقاشی دیواری

برای ارائه ترکیب مناسبی از دیوارنگاری، نباید این هنر را محدود به قالب‌های اجرایی و یا نوع مواد و مصالح نمود. بلکه آنچه نقاشی دیواری را محدود می‌سازد دیوار و عوامل بصری مربوط به آن در ساختار معماری و محیط وابسته به آن و رابطه مخاطب با دیوار می‌باشد. با در نظر گرفتن موارد مذکور می‌توان ویژگی‌های دیوارنگاری را بدین شرح دسته‌بندی نمود:

الف) اثر نقاشی دیواری باید متناسب با فرم و ابعاد دیوار باشد. بدین معنا که چارچوب اثر دیواری با ساختار فیزیکی و زیباشناختی فرمی دیوار هماهنگ باشد تا کیفیت بصری و کارکردی دیوار را حفظ نماید.

ب) مواد و مصالح اثر دیواری باید متناسب با مواد و مصالح بستر دیوار باشد؛ زیرا مواد به‌کاررفته در دیوارها به تناسب امکانات، آب و هوای خاص مناطق جغرافیایی، فرهنگ‌ها متفاوت هستند.

ج) اثر دیواری نباید نقش کارکردی دیوار را تغییر دهد. هر ساختمانی برای مقصود خاصی ساخته‌شده (عمومی، تجاری، مسکونی و ...) و اجزای آن به پیروی از هدف کلی بنا، نقش و کاربرد دارند.

علاوه بر ارتباط اثر با ساختمان، نقاشی دیواری دائماً با افرادی که در آن محیط حضور دارند نیز ارتباط بصری برقرار می‌کند؛ و در این راستا «موضوع اثر» اهمیت ویژه‌ای می‌یابد و هنرمند را به سمت بررسی فضای معنایی اثر، مطابق با فرهنگ حاکم بر دیوار و چگونگی برخورد آن با مخاطبش، سوق می‌دهد.

(د) ماندگاری اثر دیواری باید متناسب با مدت کاربری دیوار، ارزیابی و پیش‌بینی گردد. از آنجایی که نقش کاربری معماری به مواد، مصالح، تکنولوژی ساختمان و مهم‌تر از آن‌ها، به علائق و اهداف ساکنان آن وابسته است؛ بنابراین هنرمند باید در انتخاب مواد و مصالح برای طول ماندگاری اثر توجه داشته باشد.

(ه) شیوه اجرای اثر دیواری باید متناسب با بافت دیوار و ساختار زیباشناختی معماری حاکم بر دیوار باشد.

(و) اثر دیواری باید متناسب با خط افق دید مخاطبان در محل باشد. رعایت این ویژگی ضمن بهره‌برداری کیفی اثر دیواری از عوامل بصری حاکم بر دیوار، مانع از تخریب بصری زیباشناختی بنا و فضای معماری می‌شود.

۳-۱ تکنیک‌های نقاشی دیواری

در طول تاریخ نقاشی دیواری، تکنیک‌های متنوع و بی‌شماری بنا به ضرورت‌های فرهنگی و اقلیمی به وجود آمد که این تکنیک‌ها بر تجربه و مهارت نقاشان دیواری متکی بود.

هلن گاردنر در مورد ابتدایی‌ترین روش‌های نقاشی دیواری و در مورد غارهای لاسکوی فرانسه می‌گوید: «شکارگر- هنرمند آن روزگار، غالباً از سطوح نامنظم و طبیعی دیوارهای غار، برجستگی‌ها، فرورفتگی‌ها، شکاف‌ها و لبه‌های تیز آنها برای ایجاد تصویر به طرز ماهرانه‌ای استفاده می‌کرده است. انسان شکارگر و هنرمند، در اعماق غارها و در نقاطی بس دورتر از دهانه‌های آن‌ها که برای سکونتش برمی‌گزید، تصاویر جانورانی چون ماموت، گاو وحشی، گوزن شمالی، اسب، گراز نر، و گرگ را بر روی دیوارها، نقاشی یا حکاکی می‌کرد (تصویر ۱-۱). برای روشنایی احتمالاً از چراغ‌های کوچک سنگی پر از مغز استخوان یا چربی، احتمالاً با فیتیل‌های از خزه، استفاده می‌کرده است. برای طراحی از تکه‌های اخرای زرد یا قرمز استفاده می‌کرد، و

برای رنگ آمیزی، همین اخراها را می ساید و به صورت خاکه ای نرم درمی آورد و آن را فوت کنان به روی دیوارها می پاشید یا پیش از رنگ آمیزی نهایی آن را با ماده ای دیگر (احتمالاً با چربی حیوانی) مخلوط می کرد. احتمالاً به جای تخته رنگ از یک تکه استخوان پهن استفاده می کرده است؛ از انواع نی یا موهای زیر جانوران قلم مویی ساخته است؛ با استفاده از یک نی کوچک می توانسته است خطوط کناری پیکره ها را ترسیم کند و رنگ دانه ها را به سطوح دور از دسترس خویش بپاشد؛ برای صاف و آماده کردن دیوارها از لبه های سنگی و برای کنده کاری از سنگ چخماق نوک تیز استفاده می کرده است. این ها جمع ابزار شکارگر و هنرمند آن روزگار بود. این ابزارها با آنکه خام بودند، برای آفرینش هنری که امروزه باعث شگفتی ما می شود کفایت می کردند» (گاردنر، ۱۳۷۰: ۳۱).

تصویر ۱-۱. گاوهای وحشی، غار لاسکو فرانسه، حدود ۱۰۰۰۰-۱۵۰۰۰ ق م (گاردنر، ۱۳۷۰: ۳۴)

به طور کلی تکنیک های دیوارنگاری را می توان به دو گروه سنتی و نوین (معاصر) دسته بندی نمود.^۱

۱. برای کسب اطلاعات جامع و کامل تر رجوع شود به کتاب: خدادادی، رضا؛ (۱۳۹۴). تکنیک های دیوارنگاری، تهران، سازمان زیباسازی شهر تهران.

۱-۳-۱ تکنیک‌های دیوارنگاری سنتی

روش‌ها و اسلوب‌های ساخت، اجرا و نصب دیوارنگاره‌هایی که در گذشته رایج بوده است، تنوع بسیاری دارند. اگرچه تکنیک‌های سنتی دیوارنگاری با قدمت هزاران ساله، همچنان از روش‌های متداول در جهان معاصر هستند؛ اما به دلیل سابقه تاریخی، از آن‌ها با عنوان تکنیک‌های سنتی و تاریخی یاد می‌شود.

تکنیک‌های سنتی با توجه به روش اجرایی و مواد اولیه مصرفی، به سه روش کلی قابل تفکیک هستند که عبارت‌اند از:

الف) تکنیک دیوارنگاری با رنگ: در این تکنیک ماده رنگی مهم‌ترین نقش را در دیوارنگاری دارد. با توجه به تنوع مواد رنگی بادوام، قابل دسترس و به کار برده شده در تاریخ دیوارنگاری، عبارت‌اند از تکنیک‌های: انکاستیک (موم‌رنگ)، تمپرا، فرسک، رنگ‌های شفاف (مرکب، آبرنگ، ...)، رنگ‌روغن، آکرلیک، شیشه‌نگاری (ویترای)^۱، گرافیتی، چاپ دستی سنتی.

ب) تکنیک دیوارنگاری نقش برجسته: این اسلوب که یکی از قدیمی‌ترین و گسترده‌ترین روش‌های دیوارنگاری در جهان است؛ با کاربست مواد گوناگونی تجربه شده است. برخی از متداول‌ترین مواد اولیه این تکنیک عبارت‌اند از: سنگ، گِل (سفال)، گچ، بتن (سیمان)، فلز (مس، مفرغ، آهن، طلا، آلومینوم، چدن و ...).

ج) تکنیک دیوارنگاری چینی (پاره‌چین): هنرمند در این تکنیک با چیدمان عناصر موجود در طبیعت و یا مصنوعی، سعی در ایجاد دیوارنگاره می‌نماید. برخی از این مواد و تکنیک‌ها عبارت‌اند از: موزائیک، کاشی (معرق / هفت‌رنگ / شکسته)، آجر، آینه.

با استناد بر آثار برجای مانده در طول تاریخ دیوارنگاری ایران، می‌توان بیان نمود که هنرمندان و متولیان تولید آثار دیوارنگاری بیشتر به تکنیک‌های سنتی توجه داشته‌اند. بنابراین گسترش کاربرد تکنیکی و مطابق با دسته‌بندی ارائه شده، شرح برخی از متداول‌ترین آن‌ها در ایران عبارت است از:

• دیوارنگاری با رنگ:

الف) فرسک: پس از استقرار بشر در شهرها و ساخت مسکن، به تناسب دانش و

مهارت فنی، نقاشی دیواری توسعه یافت و اولین نقاشی‌ها بر سطح دیواره‌های ساخته‌شده توسط بشر به وجود آمدند. از فرسک به عنوان اولین تکنیک نقاشی دیواری یاد می‌شود که از آن به طور وسیع در تمدن‌های باستانی، بیزانس، گوتیک، رنسانس و حتی قرون جدید استفاده گردید. گفته می‌شود که تکنیک فرسک، نتیجه تجربیات نقاشان اولیه تاریخ بر دیوارهای آهکی غارها بوده است.

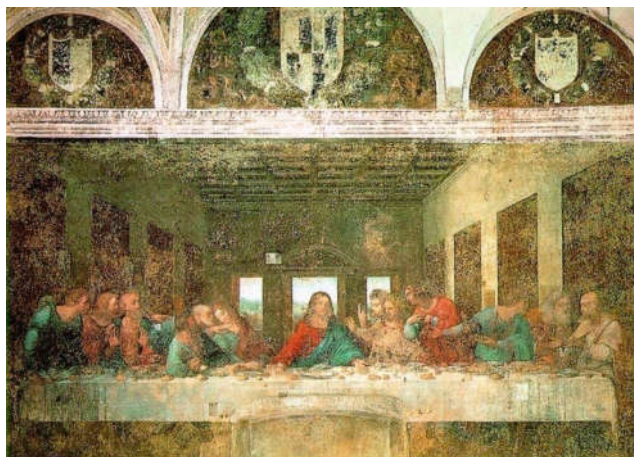
ایتالیایی‌ها در رواج این شیوه سهم بسزایی دارند، فرسک برگرفته از واژه ایتالیایی Fresco به معنای تازه، نوعی نقاشی دیواری است که بر روی اندود آهکی اجرا می‌شود. این نوع نقاشی دیواری از زمان‌های قدیم با دو اسلوب متفاوت رایج بوده است؛ یکی «فرسک حقیقی» و دیگری «فرسک خشک».

۱. **فرسک حقیقی** [فرسکو بوئونو]: این تکنیک، روش سنتی دیوارنگاری بر روی اندود ماسه آهک خیس است. رنگ ماده آن مخلوطی از رنگیزه و آب (یا آب آهک) است که مستقیماً بر روی اندود خیس به کار می‌رود. لایه نازک آهک زنده و مرطوب، رنگیزه را به خود جذب کرده با آن می‌آمیزد و به حالت ثابت، سخت و جامد درمی‌آید. در این روش [برخلاف اغلب روش‌های نقاشی] رنگیزه به زمینه نمی‌چسبد بلکه جزئی از آن می‌شود. به همین سبب، فرسک حقیقی یکی از پایدارترین نقاشی‌های دیواری است مشروط بر آنکه رطوبت به دیوار نفوذ نکند. این اسلوب دیوارنگاری، سابقاً در کِرت، اتروریا، روم و چین و هند متداول بود (پاکباز، ۱۳۸۵: ۲۴۱).

در این اسلوب، نقاش شروع و پایان کارش را با میزان رطوبت ملات تنظیم می‌کند؛ عدم رعایت و این اصل خسارت جبران‌ناپذیری به اثر وارد می‌نماید. چنان‌که در برخی از آثار مهم نقاشی دیواری، این نقیصه باعث تخریب اثر شده است. کارشناسان در مورد اثر مشهور داوینچی اظهار داشته‌اند: «تخریب و پوسته‌شدن تابلوی «شام واپسین» لئوناردو داوینچی، نتیجه بی‌تجربگی نقاش در گزینش مواد کار و همچنین از بین رفتن رطوبت لازم دیوار در هنگام کار بوده است» (هلن گاردنر، ۱۳۷۰: ۴۱۱) (تصویر ۱-۲).

سابقه اسلوب فرسک حقیقی به تمدن‌های باستانی مانند مینوسی، اتروریایی و رومی بازمی‌گردد. باتوجه به دیوارنگاره‌های شهر پمپئی در سده اول میلادی می‌توان پی برد که این اسلوب تا چه اندازه در روم باستان پیشرفت کرده بود.

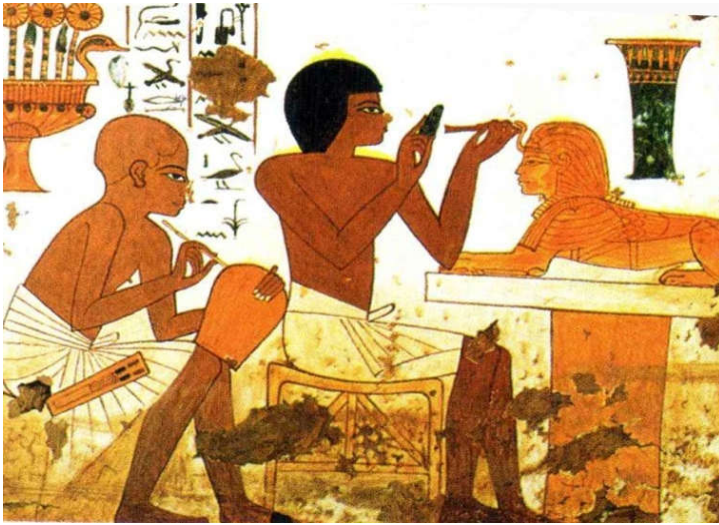
با وجود این، دوره‌ای از اواخر سده سیزدهم تا اواسط سده شانزدهم اوج تکامل اسلوب فرسک حقیقی را نشان می‌دهد. در این دوره است که مجموعه‌ای از دیوارنگاره‌های بی‌نظیری به دست برجسته‌ترین هنرمندان ایتالیایی از جمله: جتو، لورنستی، مازاتچو، فرا آنجلیکو، اوتچلو، پیرو دلا فرانچسکا، مانیتینا، گیرلانداو، بوتیچلی، رافائل و میکل آنژ آفریده شد. اسلوب فرسک حقیقی در سده‌های هفدهم تا بیستم نیز مورد توجه بسیاری از دیوارنگاران بوده است.

تصویر ۱-۲. دیوارنگاره شام واپسین، لئوناردو داوینچی، کلیسای سنتاماریادله گراتسیه، میلان، ایتالیا (گاردنر، ۱۳۷۰: ۴۱۹)

۲. **فرسک خشک** [فرسکو سیکو]: فرسک موسوم به خشک، برخلاف فرسک حقیقی، بر روی دیوار خشک شده اجرا می‌شود. در واقع، یک روز قبل و نیز صبح روز شروع کار نقاشی، دیوار دارای اندود ماسه‌آهک را با آب‌آهک خیس می‌کنند، اما نقاشی روی سطح کاملاً خشک با رنگیزه و آب اجرا می‌شود. ولی معمولاً یک واسطه چسبان، مانند کازئین، چسب سریشمی و یا تخم‌مرغ به آن می‌افزایند. روش سنتی فرسک خشک اکنون تقریباً منسوخ شده است و روش‌های نو جای آن را گرفته‌اند (پاکباز، ۱۳۸۵: ۲۴۳) (تصویر ۱-۳).

اکثر نقاشی‌های دیواری مقابر مصری با این روش نقاشی شده‌اند که از جمله شاهکارهای این اسلوب، نمونه ظریف و نایابی از نقاشی‌های متعلق به دوره پادشاهی کهن، به نام «غازهای مدوم» است (تصویر ۱-۴).

تصویر ۳-۱. بخشی از دیوارنگاره، استادکاری در حال کار بر روی ابوالهول طلایی، مقبره‌ای در طیوه، مصر (گاردنر، ۱۳۷۰: ۹۲)

تصویر ۴-۱. بخشی از دیوارنگاره، غازهای مدوم، موزه مصر (گاردنر، ۱۳۷۰: ۸۳)

ب) رنگ‌روغن: تا چندی پیش تصور بر این بود که ابداع‌کننده رنگ‌های روغنی اروپاییان هستند، اما کشفیات سال‌های اخیر بر روی دیوارنگاره‌های معابد غاری در منطقه بامیان افغانستان نشان داد که اولین کاربرد رنگ‌روغن مربوط به شرق است (تصویر ۵-۱). نقاشان هندی و چینی تا قبل از قرن نهم میلادی در تهیه آثارشان از رنگ‌روغن بهره برده‌اند (خدادادی، ۱۳۹۴: ۹۶).